क्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात्साध्यत्वम् । इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम् । विषयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां विषयस्याधःकरणमात्रेण । इहापि मुखं द्वितीयश्चन्द्र इत्यादौ । यदाहुः—

'विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।
अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते ॥' इति ।

भेदेऽप्यभेदः संबन्धेऽसंबन्धस्तद्विपर्ययौ ॥ ४६ ॥
पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ।

चेत्यर्थः । निर्देशाद् विषयीकरणात् । साध्यत्वं व्यक्ताप्रामाण्यत्वम् । प्रतीतिरिति विषयिण इत्यन्वयः । ननु शब्देनानुपादानं निगरणम्, एवं सत्युक्तप्रस्तुतायामुत्प्रेक्षायामतिशयोक्तौ चोक्तविषयायां कथं लक्षणगमनमत आह—निगरणं चेति । अधःकरणमात्रेण विच्छित्तिविशेषं प्रत्यकिंचित्करत्वेनापकर्षमात्रेण न तु शब्दानुपादानेनापि ॥ भेद इति । भेदे सत्यप्यभेदप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि। पौर्वापर्यात्ययः पौर्वापर्यविपर्यासः । स च पूर्वोत्पन्ने परोत्पन्नत्वारोपः परोत्पन्ने पूर्वोत्पन्नत्वारोप इत्युभयस्वरूप एकः प्रकारः । क्रमोत्पन्ने च समकालोत्पन्नत्वारोप इति द्वितीयः ॥ केशपाशादेरित्यादिपदेन भालनेत्रनासाधरग्रहणम् ।

---

1. भेद इति । भेदेऽभेदः, अभेदे भेदः, संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्धः, कार्यकारणपौर्वापर्यव्यत्यास इति पञ्चविधातिशयोक्तिः । कुवलयानन्दे त्वेवं लक्षणविभागोदाहरणानि—(१) "रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः । पश्य, नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः ॥" (२) "यद्यपह्नुतिगर्भत्वं सैव सापह्नवा मता । त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन्भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ ॥" (३) "भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्येवान्यत्ववर्णनम् । अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद् धैर्यं महीपतेः ॥" (४) "संबन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् । सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति रविमण्डलम् ॥" (५) "योगेऽप्ययोगोऽसंबन्धातिशयोक्तिरितीर्यते । त्वयि दातरि राजेन्द्र! स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे ।" (६) "अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः । आलिङ्गन्ति समं देव ! ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥" (७) "चपलातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रसक्तिजे । यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका ॥" (८) "अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे । अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥" अत्रोपमानवाचकाभ्यां नीलोत्पलशरपदाभ्यामुपमेययोरक्ष्णोस्तथा कटाक्षाणां च निरूपणं निगरणम् । निगरणपुरस्सरमुपमेयस्योपमानत्वेन अध्यवसानमाहार्यज्ञानम् । ततो रूपकातिशयोक्तिः । रूपकविशेषणेन तदुक्तानां प्रकाराणामित्यतिशयस्योक्तावपि संभवोऽतिदिश्यत इति दीक्षितानामाशयः । इयमतिशयोक्तिर्भेदेऽपि दृश्यते—'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥'